

УДК 338.439.5:637.12(100)

Божидарнік Т.В., д.е.н., професор

Луцький національний технічний університет

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ МОЛОКА У ВІТЧИЗНЯНУ ПРАКТИКУ

У статті проведено ретроспективний аналіз трансформації системи регулювання ринку молока в Європейському Союзі. Виявлено зрушення в інституціональній структурі виробників молока. Обґрунтовано доцільність селективного підходу щодо імплементації окремих регуляторних важелів впливу на пропозицію молока та молокопродуктів, виходячи з інституціональних розбіжностей між вітчизняним молочним сектором та молочною індустрією європейських країн. Увага в статті також акцентується на особливостях регулювання ринку молока в окремих країнах пострадянського табору.

Ключові слова: ринок молока, квота, інтервенція, молочна ферма, молочне стадо, протекціонізм.

Bozhydarnik T.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FRAMEWORK IMPLEMENTATION EXPERIENCE WORLD MARKET REGULATION MILK IN DOMESTIC PRACTICE

The article is a retrospective analysis of the transformation of the milk market regulation in the European Union. We found a shift in the institutional structure of the milk producers. Expediency selective approach to the implementation of specific regulatory leverage to offer milk and milk products, based on institutional differences between the domestic dairy sector and dairy industry of European countries. The focus in the paper also emphasizes on the features of the milk market regulation in some post-Soviet camp.

Key words: market milk, quotas, intervention, dairy farm, dairy herd, protection.

Божидарник Т.В.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА РЕГУЛИРОВАНИЯ РЫНКА МОЛОКА В ОТЕЧЕСТВЕННУЮ ПРАКТИКУ

В статье проведен ретроспективный анализ трансформации системы регулирования рынка молока в Европейском Союзе. Выявлены сдвиги в институциональной структуре производителей молока. Обоснована целесообразность селективного подхода к имплементации отдельных регуляторных рычагов влияния

на предложение молока и молокопродуктов, исходя из институциональных отличий между отечественным молочным сектором и молочной индустрией европейских стран. Внимание в статье также акцентируется на особенностях регулирования рынка молока в отдельных странах постсоветского лагеря.

Ключевые слова: рынок молока, квота, интервенция, молочная ферма, молочное стадо, протекционизм.

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Інноваційний розвиток молокопродуктового підкомплексу України значною мірою залежить від формування сучасної системи регулювання ринку молока, яка включатиме сукупність підойм стимулюючого та обмежуючого характеру і прискорюватиме процес розширеного відтворення техніко-технологічної бази виробництва та переробки молока, сприятиме упорядкування суб'єктно-об'єктних відносин на всіх фазах молокопродуктового ланцюга. Важливою складовою удосконалення теперішньої системи регулювання ринку молока є імплементація позитивного зарубіжного досвіду щодо використання важелів стимулювання підвищення якості молокосировини, упорядкування відносин між виробниками та переробниками молока, застосування кількісних та цінових обмежень на виробництво окремих видів молокопродуктів.

На даному етапі розвитку національного господарства ринок молока є одним з найменш структурованих сегментів економічних відносин, оскільки лєвова частка молокосировини виробляється в особистих селянських господарствах, які не мають необхідного рівня техніко-технологічного забезпечення процесу заготівлі, зберігання та первинної переробки сирого молока. Водночас виробництво молока для господарств населення – одне з основних джерел доходів, що вимагає при використанні зарубіжного досвіду регулювання ринку молока враховувати високу соціальну значущість молочарського бізнесу для сільських територій.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Основні аспекти становлення системи регулювання ринку молока в країнах Європейського Союзу (ЄС) та країнах пострадянського простору розглядаються у працях А.Аношиної, В.Герасимова, Д.Глухова, В.Гринчука, М.Ільчука, Є.Ковальова, Б.Пасхавера та інших [1-10], де аналізуються різноманітні інструменти та важелі, спрямовані на збалансування попиту та пропозиції на молоко та молокопродукти. На сьогодні

важливого значення набуває проблема обґрунтування доцільності імплементації у вітчизняну практику інструментів стимулювання підвищення якості молокосировини, прискорення технологічної модернізації індустрії молочного скотарства, важелів державної підтримки виробництва молока в окремих категоріях господарств.

Цілі статті. Метою даної публікації є розгляд досвіду ЄС щодо регулювання пропозиції молока в різні періоди розвитку даного регіонального об'єднання, виявлення пріоритетів захисту внутрішнього ринку молокопродукції в країнах пострадянського табору, обґрунтування пріоритетів імплементації досвіду зарубіжних країн щодо регулювання ринку молока та молокопродуктів у вітчизняну практику.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Практика формування вітчизняної регуляторної політики свідчить про те, що інституціональним підґрунтям вибору важелів та інструментів її реалізації, як правило, виступає практика ЄС. Не винятком є також формування політики регулювання окремих ринків продовольчих товарів. ЄС з давніми традиціями формування та регулювання ринку молока і молочних продуктів є регіоном, який повністю забезпечує себе молоком і молочними продуктами. ЄС залишається одним з основних постачальників молочних продуктів на світовий ринок.

В. Глухов стверджує, що структура молочного господарства ЄС відрізняється по країнах. Значні відмінності спостерігаються як у розмірах ферм і молочного стада, так і в продуктивності корів, особливо після розширення. Нові країни члени ЄС (НЧ-12) у сукупності мають досить велике молочне господарство, навіть за умови, що рівень розвитку молочного господарства в цих країнах відрізняється від рівня старих країн-членів ЄС [3].

Якщо проаналізувати ситуацію в динаміці, то в усіх країнах ЄС можна виділити тенденцію до збільшення середнього розміру молочного стада на ферму. Збільшення середнього розміру стада пов'язано зі скороченням кількості дрібних ферм, зайнятих виробництвом молока, а також зі збільшенням кількості ферм зі стадом більш великого розміру. Водночас поголів'я корів в ЄС продовжує зменшуватися (-1,42% на рік).

У країнах ЄС-15 темпи скорочення поголів'я випереджають темпи скорочення в країнах НЧ-12. На 4% ферм, де утримується більше 50 голів, припадає понад 47% поголів'я молочних корів ЄС, а

85% виробленого молока ЄС отримує на високотехнологічних фермах, за винятком випадків, коли національне керівництво активно шукає шляхи щодо збереження дрібнотоварних ферм або розвитку органічного сільського господарства (наприклад, як в Австрії), на місцевостях, малопривабливих для ведення сільського господарства (горбисті райони та ін.).

Молочне господарство ЄС стає більш інтенсивним і спеціалізованим. Це означає, що виробництво концентрується на меншій кількості ферм, які мають більші розміри.

Отже прикметною рисою розвитку галузі молочного скотарства є поступове переміщення центру тяжіння у виробництві молока в сектор крупнотоварних господарств, що здатні виробляти продукцію, яка відповідає стандартам і регламентам, прийнятим як в рамках самого об'єднання, так і в СОТ. Дрібні форми у переважній більшості не мають ні виробничо-технічних, ні фінансових передумов для виробництва молока такої якості, що здатне конкурувати з продукцією крупнотоварних виробництв.

Вивчення досвіду ЄС показало, що ефективне регулювання ринку сприяє збільшенню обсягів виробництва молока та молочних продуктів. У більшості країн Західної Європи рівень продовольчої незалежності був досягнутий ще на початку 70-х рр. ХХ ст., але необґрунтовано високі обсяги субсидування галузі призвели до припливу спекулятивного капіталу на цей ринок і надмірно швидкого зростання суспільних запасів молочних продуктів. Це зумовило посилення невдоволеності суспільства результатами діяльності галузі. У більшості країн ЄС з середини 80-х рр. спостерігалось скорочення обсягів виробництва молока та молочних продуктів. До початку 2000-х рр. обсяги виробництва молока у багатьох країнах ЄС-15 повернулися до рівня початку 70-х рр., тобто зменшилися і стабілізувалися (Франція, Німеччина, Австрія, Данія, Швеція), а Великобританія, Фінляндія і Бельгія з Люксембургом значно скоротили виробництво молока порівняно з 1973 р. (5%, 28%, 25% відповідно). Лише південноєвропейські країни, в яких і сьогодні фіксуються низькі показники виробництва коров'ячого молока на душу населення, все ще продовжують нарощувати його виробництво (Греція – 75 кг, Іспанія – 140 кг, Італія – 182 кг, Португалія – 188 кг) [3].

Можна було б припустити, що фактори вільної конкуренції сприяють досягненню рівноваги у виробництві сирого молока між

учасниками єдиного ринку, коли надмірно високі обсяги виробництва в окремих країнах скорочуються, а надмірно низькі – зростають, але Ірландія (1280 кг молока на душу населення) і Нідерланди (701 кг) зберігають відносно високі обсяги виробництва молока порівняно з середнім по ЄС рівнем виробництва молока на душу населення (300 кг) та періодом насичення єдиного ринку середини 70-х рр. ХХ ст. Ця обставина свідчить про орієнтацію молочного господарства цих країн на експорт. Приклад ЄС показує, що єдиний ринок кількох держав не призводить до повного вирівнювання виробництва молока в країнах-учасницях. Ті країни, які мають певні переваги перед іншими (природні, економічні), зберігають високі обсяги виробництва навіть в умовах єдиного ринку.

У країнах НЧ-12 ситуація неоднозначна, тому що умови єдиного ринку молока і молочних продуктів тут почали справляти свій вплив порівняно недавно, оскільки раніше молочне господарство розвивалося за законами планової економіки.

З початку 1960-х рр. основними інструментами регулювання ринку молока в країнах тодішнього ЄЕС були: система єдиних цін (цільова ціна молока; інтервенційні ціни на сухе знежирене молоко (СЗМ) та вершкове масло); порогові ціни на імпорتنі молочні продукти. Метою застосування таких інструментів виступала необхідність посилення мотивації виробників для збільшення виробництва молока і молочних продуктів, а також забезпечення споживачів молоком і молочною продукцією за доступними цінами. Активно також використовувалися інструменти субсидування експорту та споживання молочних продуктів. Використання таких інструментів було спрямоване на зменшення залежності ринку молочних продуктів від сезонних коливань.

З середини 1980-х рр. використовується система квот на розміщення молока на внутрішньому ринку і надподатку (за перевиробництво молока), що дало можливість знизити виробництво молока та упередити кризу перевиробництва. У 90-х роках поширюється надання молочних премій фермерам на одиницю використуваної квоти, скорочення квот на розміщення молока, застосування тарифних квот на імпорт. Такі заходи спрямовуються на захист доходів фермерів від скорочення квот і зниження інтервенційних цін, переведення «нетарифних бар'єрів» у тарифні, підтримку доходів фермерів.

Із середини 2000-х рр. проходить надання фермерам єдиних виплат, відокремлених від виробництва молока, зниження інтервенційних цін і фіксація обсягів закупівлі, збільшення квот розміщення сирого молока на внутрішньому ринку, що значною мірою дало можливість збільшити виробництво продуктів, затребуваних на внутрішньому та світовому ринках, лібералізувати виробництво і торгівлю молоком і молочними продуктами. Позитивним моментом стало скорочення виробництва продуктів з низькою доданою вартістю та збільшення з високою доданою вартістю.

Яким би потужним не був тиск з боку СОТ та інших організацій, ЄС не має наміру повністю відмовлятися від використання принципових заходів цінової підтримки молочної галузі, тим більше що катаклізми світової економіки останніх років підтверджують необхідність активної позиції регуляторних органів у всіх секторах економіки і, особливо, на ринках сільськогосподарських продуктів.

У найближчій перспективі ЄС збереже використання механізмів підтримки цін на ринках молока і молочних продуктів (інтервенції, підтримка приватного зберігання), збуту продукції (стимулювання внутрішнього споживання та експорту), підтримка доходів фермерів через прямі виплати. Квоти на розміщення молока на внутрішньому ринку будуть скасовані лише з 2015 р.

В цілому напрями вдосконалення молочної політики ЄС можна розділити на наступні:

- підтримка розвитку ринків виробників і експортерів (заходи підтримки збуту на внутрішньому ринку, експортні компенсації, угоди про вільну торгівлю з третіми країнами та їх регіональними групами);

- вдосконалення принципових механізмів регулювання ринків (квоти, інтервенції, підтримка приватного зберігання, регулювання експорту-імпорту тощо);

- спрощення адміністративних процедур проведення галузевої політики та їх вартості для споживачів;

- розвиток багатofункціонального сільського господарства.

Прагнення молочного господарства залишатися конкурентоспроможним спонукає до оцінки ситуації на ринку з метою відповідності новим вимогам. ЄС продовжує налагоджувати взаємовигідні торговельні відносини як на Євразійському просторі,

так і на міжнародній арені. Поліпшення доступу на нові ринки потребує створення угод про вільну торгівлю з третіми країнами для забезпечення схожого або кращого, ніж у конкурентів, доступу на ринки [4].

Незважаючи на значні успіхи ЄС щодо регулювання ринку молока та розбудови високотехнологічного молочного господарства, що було досягнуто за рахунок вчасного корегування молочної політики у зв'язку з коливаннями кон'юнктури основних ринків, досвід даного регіонального утворення в повному обсязі імплементувати у вітчизняну практику недоцільно – це пояснюється нерозвиненістю ряду фундаментальних інститутів національного ринку молока і відпрацьовані в ЄС механізми підтримки молочного сектора не зможуть спрацювати з прийнятним рівнем результативності, а в гіршому випадку ще більше деформують молокопродуктовий підкомплекс. Із широкого спектра інструментів САП, які спрямовані на регулювання ринку молока та молокопродуктів в країнах ЄС, у вітчизняній практиці варто використовувати інструменти, що стосуються підтримки зберігання сировини та готової продукції, розширення потужностей органічного землеробства як сировинної бази розвитку молочного скотарства, підтримки молодих фермерів.

Враховуючи те, що сучасні механізми регулювання ринку молока і молочних продуктів, які функціонують у рамках ЄС, формувалися тривалий період, починаючи з початку 1960-х років і закінчуючи 2000-ми роками, в спектр інструментів регулювання національного ринку молока і молокопродуктів необхідно умонтовувати важелі, що застосовувалися в ЄС на початку 1960-х років. Це пов'язано з тим, що тоді лише формувалася інституціональна структура єдиного ринку молока і його ємкість не була повністю заповнена, була відсутньою криза перевиробництва.

Регуляторні заходи, як правило, були спрямовані на посилення мотивації виробників для нарощення обсягів виробництва молока, забезпечення споживачів молочною продукцією за доступними цінами, протекціонізм внутрішнього ринку від конкуренції світового ринку. Такими регуляторами виступали: встановлення системи єдиних цін (в першу чергу встановлення інтервенційних цін на сухе знежирене молоко та вершкове масло, порогових цін на імпорتنі молочні продукти), проведення інтервенцій на ринках масла і сиру,

субсидування експорту молочних продуктів та субсидування споживання молочної продукції.

В Україні на даний момент на ринку молока спостерігаються тенденції, які є подібними до тенденцій на ринку молока ЄС у 1960-х роках. Це й масштабна експансія іноземних виробників, дефіцит молочної сировини, недостатній рівень купівельної спроможності громадян країни, зниження запасів молочних продуктів, повільне впровадження продуктових та процесних інновацій в молочний сектор. Тому, щоб не створювати інституціональних розривів, необхідно імплементувати переважну більшість регуляторів, які застосовувалися в ЄС у 1960-х роках, та шляхом ґрунтовної експертизи на ефективність вітчизняним умовам застосовувати деякі інструменти, що були інституціоналізовано в молочної політиці вказаного вище інтеграційного утворення за період з 1980-х років до 2000-х років. Але вже сьогодні необхідно формувати інституціональне підґрунтя для створення в майбутньому іннерваційних агентств та квотування обсягів виробництва молока, оскільки порівняльні переваги України щодо нарощення потенціалу молочного сектора є такими значними, що у середньостроковій перспективі відбудуться кардинальні зрушення у молокопродуктовій вертикалі, які спричинять перевиробництво молока і посилять сезонні коливання як в рівні закупівельних цін, так і в рівні споживчих цін.

Специфічними рисами характеризується процес глобалізації на світовому ринку молока. Країни розвинуеного капіталізму вже давно подолали критичний рівень забезпеченості якісними та доступними за ціновими параметрами молочними продуктами, що культивує їх експансію на ринки країн з перехідною економікою та на ринки країн, що розвиваються. Суб'єкти молокопродуктового бізнесу розвинених країн розглядають молочної сектор менш розвинених країн як потенційну сировинну базу для розширеного відтворення власних потужностей. Тим більше, що спектр форм поглинань та злиттів, які інституціоналізовано як міжнародними конвенціями, так і національними законодавствами, дозволить їм освоїти ринки молока тих країн, котрі лібералізували зовнішньоекономічну політику, але не забезпечили необхідного запасу міцності національних молокопродуктових комплексів (у першу чергу це стосується таких країн як Україна).

Для вітчизняної практики виробництва молока та його переробки не завжди є прийнятним досвід країн, економіка яких

функціонує у відмінних від України умовах. Особливо це стосується економічно розвинених країн, які мають можливість інвестувати і дотувати молочний сектор у значних обсягах і де створено належне інституціональне підґрунтя для ефективного функціонування підприємницьких структур, що спеціалізуються на виробництві та переробці молока. З огляду на сказане, особливо прискіпливо необхідно підходити до вивчення досвіду країн пострадянського простору, які тривалий період перебували в таких же умовах як і Україна. Тому передовий досвід цих країн має найвищу ймовірність бути реалізованим в нашій країні.

На основі досвіду країн СНД щодо регулювання ринків молока було встановлено, що в рівнях підтримки має місце значний розрив (зокрема, рівень державної підтримки виробників молока в Білорусі в 4 рази вищий, ніж в Російській Федерації). Цей фактор автоматично надає білоруським виробникам значні конкурентні переваги над російськими, навіть на їх ринку. З огляду на це, Російська Федерація вводить додаткові обмеження технічного характеру, щоб призупинити експансію білоруських виробників на російський ринок.

Н. Рейхерт основною причиною зниження обсягів виробництва молока в більшості областей РФ вважає скорочення поголів'я худоби та їхньої продуктивності. На зниження поголів'я вплинули, в першу чергу, висока собівартість продукції тваринництва, недостатня компенсація з боку держави витрат, а також нераціональне використання виробничих ресурсів сільськогосподарських підприємств і низька адаптивність керівників та фахівців господарств до ринкових умов господарювання [9].

На думку О. Аношиної, російський ринок молока та молочної продукції розвивається за загальними економічними законами, однак має свою специфіку, обумовлену особливостями самої продукції. На ринку молока економічні інтереси виробників і переробників молока не завжди збігаються і потребують погодження, що забезпечується економічними регуляторами, як з боку держави, так і шляхом розвитку та поглиблення договірних відносин на основі кооперації та інтеграції. Первинний ринок молока має яскраво виражений регіональний характер. Молочна сировина на основі прямих договорів реалізується, в основному, молокопереробним підприємствам, які диктують свої умови сільськогосподарським виробникам. У результаті чого роздрібні ціни на молоко нерідко перевищують закупівельні ціни на молокосировину вдвічі. На

вторинному ринку ціни на молокопродукти особливо у великих торгових мережах формуються споживчим попитом і торговою націнкою, величина якої не регулюється ніякими нормативними документами [1].

На ринку молока в останні роки з'явилися великі вертикально інтегровані молочні компанії та холдинги, зацікавлені у формуванні власної сировинної бази, що підтримують виробників молока в технічному переоснащенні та освоєнні нових технологій. Вони розвивають співробітництво з виробниками молока на довгостроковій основі, укладають контракти на постачання молока, договори оренди та суборенди обладнання, лізингу, здійснюють сезонне кредитування і авансування. Оскільки заборгованість за кредитом погашається щоденними поставками молока, а періоди дефіциту грошового потоку у молоковиробничих підприємств і переробників не збігаються, то це дозволяє погашати заборгованість з урахуванням фінансової ситуації у партнерів молокопродуктового підкомплексу, згладжуючи тим самим проблему сезонного браку грошових коштів [1].

Російська практика регулювання ринку молока та молокопродуктів свідчить про те, що активно застосовуються запобіжні заходи щодо послаблення експансії білоруських товаровиробників та створення потужних вертикально інтегрованих підприємницьких структур, які завдяки значній концентрації фінансових ресурсів зможуть кредитувати виробників молока і нарощувати пропозицію молокосировини. В Україні варто запозичити такий досвід східного сусіда, щоб упередити поглинання суб'єктів молокопродуктового бізнесу потужними транснаціональними компаніями та створити сприятливі умови для кредитування виробників сирого молока.

Висновки. Молочний сектор старих членів ЄС набув теперішніх обрисів ще в 70-х роках минулого століття. ЄС повністю забезпечує себе молоком та молочними продуктами і виступає одним з основних постачальників молока на світовий ринок. Водночас структура молочного сектора в розрізі країн-учасниць значно різниться. Це пояснюється відмінностями в розмірах ферм, молочного стада і продуктивності корів.

Значні зрушення в структурі ринку молока ЄС відбулися після його розширення, оскільки нові члени мають достатньо потужне молочне господарство. В цілому має місце тенденція скорочення кількості малих ферм і зростання кількості ферм зі стадом більш

великого розміру. Це свідчить про те, що поступово центр тяжіння у виробництві молока переходить у крупнотоварні виробництва, оскільки загострення конкуренції на ринках та жорсткі технічні регламенти вимагають значних затрат на проведення розробок щодо підвищення продуктивності молочного стада та формування мобільної системи просування готової продукції на ринки збуту.

Більше того, переважна більшість молока виробляється на високотехнологічних фермах, що дає можливість компенсувати скорочення молочного поголів'я підвищенням надоїв молока. Збереження дрібнотоварних ферм, як правило, є характерним для важкодоступних районів (гірська місцевість) та спрямоване на нарощення потенціалу органічного землеробства. Цей досвід варто використати в Україні, особливо в зоні Карпат, де відсутні такі сприятливі передумови для розвитку молочного скотарства, як в інших регіонах. Більше того, в основі імплементації позитивного досвіду ЄС щодо регулювання ринку молока має лежати селективний підхід, оскільки інституціональні відмінності між вітчизняним молочним сектором та молочною індустрією європейських країн не дають підстав для тотального поширення практики використання регуляторних важелів, апробованих в рамках даного регіонального утворення, в систему регулювання відтворювальних процесів у молокопродуктовому ланцюзі нашої країни.

Україна має надзвичайно сприятливі виробничо-технічні передумови для застосування позитивного досвіду країн СНД щодо впровадження інноваційних технологій в молокопродуктовий підкомплекс та застосування дієвих протекціоністських заходів щодо захисту вітчизняних товаровиробників від експансії потужних компаній, які домінують на глобальних ринках. Варто запозичити російський досвід щодо формування у молокопродуктовому підкомплексі потужних вертикально інтегрованих підприємницьких структур для упередження прецедентів поглинання транснаціональними компаніями вітчизняних молокопереробних підприємств.

1. Аношина А.Е. Развитие рынка молока (на материалах Ульяновской области): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. экон. наук: спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» / А.Е. Аношина. – М., 2009. – 20 с.
2. Герасимов В.А. Формирование и развитие рынка сыра: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. экон. наук: спец. 08.00.14 «Мировая экономика»; 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» / В.А. Герасимов. –

- М., 2009. – 20 с.
3. Глухов Д.О. Регулирование рынка молока и молочных продуктов в Европейском Союзе: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. экон. наук: спец. 08.00.14 «Мировая экономика» / Д.О. Глухов. – М., 2010. – 20 с.
 4. Гринчук В.Ю. Розвиток економічних взаємовідносин підприємств молокопродуктового підкомплексу: дис. на здобуття наук. ступеня канд. экон. наук: спец. 08.00.04 «економіка та управління підприємствами (економіка сільського господарства та АПК)» / В.Ю. Гринчук. – Біла Церква, 2011. – 273 с.
 5. Дем'яненко С. Агрохолдинги в Україні: процес становлення та розвитку / С. Дем'яненко // Економіка України. – 2009. – №12. – С. 50–61.
 6. Ільчук М.М. Ефективне функціонування молокопродуктового підкомплексу України. – К.: «Нічлава», 2004. – 312 с.
 7. Ковалев Е. Обострение мировой продовольственной ситуации / Е. Ковалев // Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – №9. – С. 21–29.
 8. Пасхавер Б. Рентний чинник розвитку аграрного ринку / Б. Пасхавер // Економіка України. – 2008. – №11. – С. 72–80.
 9. Рейхерт Н.В. Повышение эффективности производства молока (на материалах Смоленской области): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. экон. наук: спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» / Н.В. Рейхерт. – М., 2009. – 20 с.
 10. Россия, Казахстан и Украина: во что обходится кризис // Международная экономика. – 2009. – №4. – С. 14–18.